

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.292>

УДК 338.43.01:338.439.053.23«1946/1947»

JEL: J10, N34, N40, O18, P21, Q18

Ткаченко Ю.С., студентка факультету економічних наук
НУ «Києво-Могилянська академія»
e-mail: yu.tkachenko@ukma.edu.ua

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА АГРАРНОГО ВИСНАЖЕННЯ УКРАЇНИ: ГОЛОД 1946–1947 рр.

В умовах війни питання продовольчої безпеки населення є актуальним і важливим. Український історичний досвід містить драматичні сторінки повоєнного голоду. Необхідно проаналізувати причини та дії, які його спричинили, для уникнення подібної соціальної катастрофи.

Об'єктом дослідження є економіка України після закінчення Другої світової війни. Предметом дослідження є причини, політико-економічні детермінанти та наслідки голоду 1946–1947 рр. Метою статті є виявлення економічних причин виникнення голоду на основі комплексного аналізу подій, які відбувалися напередодні та впродовж 1946–1947 рр. Методологічні підходи обумовлені змістом статті і базуються на міждисциплінарних прийомах. Використані методи дослідження економічної історії, демографії, соціальної психології та відповідний категоріальний апарат.

Спочатку розглянуті передумови виникнення голоду, а саме наслідки Другої світової війни для українського господарства та погодно-кліматичні умови того періоду. У другій час-

Ц и т у в а н н я: Ткаченко Ю.С. Радянська політика аграрного виснаження України: голод 1946–1947 рр.. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2024. Вип. 57. С. 292–312. <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.292>

© Видавець Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2024.

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

ISSN 0320-4421. Істор. нар. gospod. ekon. dumki Ukr. 2024. 57

тині статті наведено безпосередньо головні події та причини, які призвели до виникнення голоду після Другої світової війни. Третя частина присвячена розкриттю коротко- і довгострокових наслідків голоду 1946–1947 рр. У підсумках визначено, що заходи економічної політики обумовили перетворення продовольчої кризи на гуманітарну катастрофу. Розмежовані об'єктивні передумови та політико-економічні причини голоду.

Ключові слова: повоєнна економіка, посуха, голод, колгосп, радянська економічна політика, плани хлібозаготівель, репресії, оподаткування селян, радянська допомога, історична травма, продовольча безпека.

Tkachenko Julia

SOVIET POLICY OF AGRARIAN DEPLETION OF UKRAINE: THE 1946–1947 FAMINE

In the conditions of war, the issue of food security of the population is urgent and important. Ukrainian historical experience contains dramatic pages of post-war famine. It is necessary to analyze the reasons and actions that caused it in order to avoid such a social catastrophe.

The object of the study is the economy of Ukraine after the end of the Second World War. The subject of the study is the reasons, political and economic determinants and consequences of the famine of 1946–1947. The purpose of the article is to identify the economic reasons of the famine based on a comprehensive analysis of the events that took place on the eve of and during 1946–1947. Methodological approaches are determined by the content of the article and are based on interdisciplinary techniques. The research methods of economic history, demography, social psychology and the corresponding categorical apparatus are used.

First, the prerequisites for the emergence of famine are considered, namely the consequences of the Second World War for the Ukrainian economy and the weather and climate conditions of that period. In the second part of the article, the main events and reasons that led to the emergence of famine after the Second World War are given directly. The third part is dedicated to revealing the short- and long-term consequences of the famine of 1946–1947.

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2024. Вип. 57

In the results, it is determined that economic policy measures caused the transformation of the food crisis into a humanitarian disaster. Objective prerequisites and political and economic causes of famine are distinguished.

Keywords: *post-war economy, drought, famine, collective farm, Soviet economic policy, grain procurement plans, repression, taxation of peasants, Soviet aid, historical trauma, food security.*

Постановка проблеми. Триваюча війна за державну незалежність України, крім людських втрат і руйнувань, породила суспільний запит на осмислення глибинних причин російської агресії, зростаючий інтерес до власної історії, зокрема до радянського періоду, коли господарство України було частиною економіки СРСР і підпорядковувалося централізованій політиці згідно курсу комуністичної партії. Актуальними питаннями є формування воєнної економіки та повоєнне відновлення, механізми вирішення соціогуманітарних проблем після війни. Українське суспільство хвилює проблема наслідків війни для економіки й суспільства, а також напрями і наслідки політики держави, спрямованої на забезпечення повоєнної відбудови та відновлення нормального життя на звільнених територіях.

Звернення до повоєнного минулого України середини ХХ ст. є важливим, щоб проаналізувати ризики і загрози дестабілізації економіки, дезорганізації державного управління, десолідаризації суспільства. Разом з тим, варто розглянути історичний досвід подолання труднощів, зокрема, ті механізми, які задіяла держава, реалізуючи політику повоєнної стабілізації та відбудови. В контексті сучасних викликів продовольчій безпеці, обумовлених кліматичними змінами та агресивною політикою РФ щодо блокування та руйнування логістичних товаропотоків, особливий інтерес викликає трагічний досвід голоду 1946–1947 рр. Історико-економічний аналіз, спрямований на виявлення причинно-наслідкових зв'язків, розкриття залежностей і тенденцій, відкриває можливість уникнути повторення хибних політико-економічних рішень і неефективних моделей відбудови економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У радянський час факт голоду взагалі не визнавався, тому це питання тоді не отримало наукового розроблення та публічного висвітлення.

Ґрунтовні дослідження проблеми розпочалися зі здобуттям Україною державної незалежності, коли були відкриті секретні архіви та зняті політичні заборони розслідування злочинів радянської влади та комуністичної партії. Зокрема, були укладені збірники історичних документів [1; 2], вийшла друком низка фахових статей [3; 4; 5; 6; 7]. Радянській політичній системі та економічній політиці присвячені монографічні дослідження Ю. Шаповала [8] та В. Барана [9].

В історичній літературі поширеною є постановка питання про повоєнний голод і злочинність на всіх теренах СРСР, як прямий наслідок війни. Наголошується, що люди, позбавлені засобів до існування заради власного порятунку йшли на розбій, грабж, убивство. Натомість уряд, обмежуючи допомогу стражденим, посилював каральні функції держави [10]. У російських наукових джерелах висвітлюється повоєнний голод у Центрально-Чорноземній області, Західному та Східному Сибіру, Молдові й Україні. При цьому наголошується, що засуха охопила величезні території СРСР безвідносно до адміністративних кордонів республік, а конфіскаційні заходи хлібозаготівель проводили скрізь, не рахуючись з національними чи іншими особливостями регіонів. Разом з тим, є публікації компаративного характеру [11].

Останнім часом проблематиці повоєнної економіки та відновлення соціогуманітарного простору в історичному вимірі присвячені численні публікації українських та зарубіжних дослідників. Оцінку демографічних втрат України внаслідок соціальних катастроф, якими багата історія України, у тому числі голоду 1946–1947 рр. обґрунтував О. Гладун [12]. У більш широкому контексті радянської економічної політики повоєнної відбудови питання розглядав І. Ветров [13]. Проблематиці повоєнного голоду в Україні присвятили свої розвідки зарубіжні вчені, зокрема, Ш. Манросс [14], Н. Гансон [15], Ст. Г. Віткрофт [16] та ін.

Разом з тим, попри численні публікації залишається невирішеною частиною загальної проблеми визначення співвідношення об'єктивно-природних і політико-економічних чинників повоєнного голоду в Україні. Важливим та актуальним є історико-економічне дослідження продовольчої кризи у контексті сучасних викликів воєнного часу та майбутнього повоєнного відновлення з урахуванням доцільності передбачення різних сценаріїв та можливостей мінімізації соціальних ризиків.

Метою статті є виявлення економічних причин виникнення голоду на основі комплексного аналізу подій, які відбувались напередодні та впродовж 1946–1947 рр. Основними завданнями дослідження є такі: характеристика передумов голоду на основі аналізу повоєнного стану економіки та природних чинників; аналіз економічної політики держави та встановлення політико-економічних причин голоду 1946–1947 рр.; характеристика регіональних особливостей повоєнного голоду в Україні; оцінка ризиків для продовольчої безпеки населення в сучасній Україні на основі компаративного аналізу стану сільського господарства та заходів держави.

Передумови настання голоду

Упродовж 1939–1945 рр. Україна у складі СРСР воювала проти нацистської Німеччини у Другій світовій війні. Українці були також у складі американської, французької та британської армій. Загальні людські втрати України протягом цього періоду склали майже 10 мільйонів людей, з яких лише 3–4 мільйони були військовослужбовцями.

Населення України, яке і без того складно оговтувалось від Голодомору 1932–1933 рр., тепер зменшилось на третину від того, що було до війни (за переписом 1939 р., українців було близько 28 мільйонів [17]). Крім того Україна понесла величезні економічні втрати – близько 42% від усіх збитків СРСР через війну припадали на Україну. Було знищено 714 міст та 28 тисяч сіл, майже вся промисловість була частково або повністю зруйнована, знищено більше 16 тисяч підприємств. Зруйновані навчальні заклади та лікарні, залізничні станції та колгоспи. Більше 10 мільйонів українців залишились без домівок, ще більше без освіти та роботи [18]. Це спричинило низку економічних та демографічних проблем.

Розглядаючи графіки (Рис. 1 та Рис. 2), в яких наведено загальний, природний та міграційний приріст (скорочення) населення в Україні у 1897–2013-х роках, тис. осіб, та кількість померлих за статтю, бачимо різке, але однакове скорочення жіночого та чоловічого населення України у 1932–1933 рр., але в 1939–1945 рр. бачимо різке скорочення чоловічого населення, але менш різке скорочення жіночого населення.

Рис 1. Загальний, природний та міграційний приріст (скорочення) населення України.

Джерело: Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ ст. Київ, 2018. С. 27.

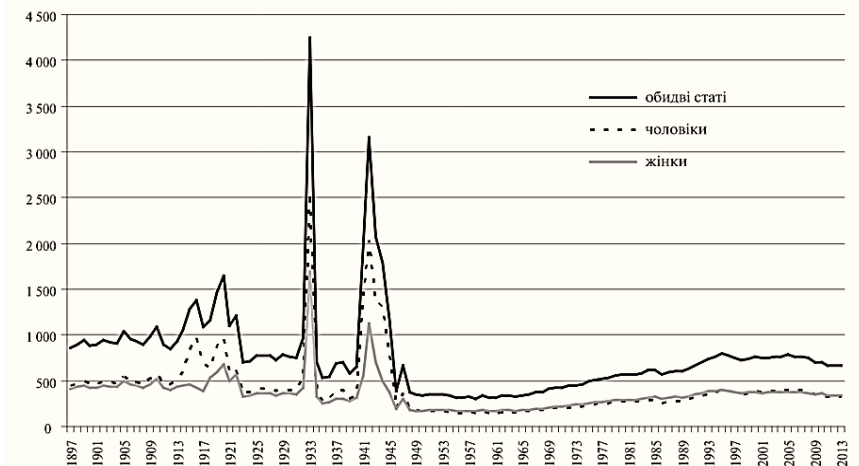

Рис. 2. Кількість померлих в Україні за статтю, 1897–2013, тис. осіб.
Джерело: Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ ст. Київ, 2018. С. 47.

Це свідчить про вплив воєнних втрат на людський потенціал економіки, зокрема, на динаміку й структуру робочої сили. Отже на час закінчення Другої світової війни в Україні вже були значні втрати населення. Значна частина здорових чоловіків працездатного віку загинула на війні, або втратила працездатність. Окрім того, села були зруйновані й розорені війною. Було пограбовано і зруйновано близько 30 тисяч колгоспів, радгоспів і МТС (машино-тракторних станцій). Більшість тяглової худоби було втрачено (порізали на м'ясо під час війни, вивезли до Німеччини, а частина загинула під час бойових дій, або від голоду). Таким чином тривала війна суттєво підірвала продуктивні сили сільського господарства, матеріально-технічну базу аграрного виробництва. Обробляти землю було нікому і нічим.

До важких наслідків війни додалися несприятливі погодні умови. Зима 1945–1946 рр. виявилася малосніжною і морозною. Це призвело до того, що навесні 1946 р. в Україні загинуло 350 тис. га зернових посівів, і п'яту частину посівних площ довелося пересівати. Весна і літо минули без дощів. Особливо постраждали від посухи південні області України, які завжди продукували основну масу зернових культур. У серпні 1946 р. температура на ґрунті досягала 50°C, що становить рекорд, не подоланий і досі. Як наслідок, у Ворошиловградській (тепер – Луганська) області в 1946 р. вдалося зібрати не більше 2,6 ц зернових культур з гектара (в 1945 р. – 6,1, в 1940 р. – 7,4 ц). У Сталінській (тепер – Донецька) області по всіх категоріях господарств зібрали 6,6 ц з гектара проти 10,0 в 1945 р. і 13,0 в 1940 р. [19, с. 371–372].

В епіцентрі засухи урожайність зернових культур у 1946 р. виявилася вкрай низькою: у господарствах Одеської та Харківської областей вона склала 2,3–2,9 центнера з гектара. У Миколаївській області вдалося зібрати від 1,9 до 3 центнерів з гектара. В середньому по Україні того року урожайність зернових становила 3,8 ц з гектара, а валовий збір зернових у 1946 р. склав 39,6 млн тон, що майже у 2,5 рази менше, ніж зібрали у передвоєнному 1940 р. [1, с. 8]. Картопля та овочі того року також не вродили через посуху, тож у країні назривала загальна продовольча криза.

У 1946 р. багато колгоспників нічого не одержали на трудодні, це ще більше ускладнило їхнє становище. Індивідуальні гос-

подарства не менше потерпали від посухи – врожай городини на присадибних ділянках був втрачений. Враховуючи, що селяни не мали жодних засобів існування, крім продукції з власних дрібних господарств, це означало одне – без зовнішньої допомоги на них чекає голод.

Сухе літо 1946 р. згубно позначилося на кормовій базі тваринництва. Навіть те нечисленне поголів'я худоби, яке вдалося зберегти й відновити після закінчення війни не було чим годувати. Тож унаслідок нестачі кормів постраждали кінське поголів'я і велика рогата худоба. У посушливому 1946 р. Україна зібрала тільки 531 млн пудів зернових культур, тобто в 2,5 рази менше, ніж у 1940 р. Багато колгоспів і радгоспів південних і південно-східних областей не змогли повернути навіть тієї кількості зерна, яка була використана для посіву [20, с. 245].

Влада СРСР стверджувала, що скрутне становище села було викликано засухою в цей період. Засуха й справді була, але як показує історія, навіть попри будь-які складні погодні та кліматичні умови, ресурсів би вистачило для мінімального прогодування людей протягом важкого періоду післявоєнної розрухи. Порівнюючи Голодомор 1932–1933 рр. і повоєнний голод 1946–1947 рр., авторитетні дослідники вказують на суттєву різницю між ними: «Голодомор являв собою результат терору голодом, який спрямовувався на завчасно прораховане холоднокривне нищення мільйонів українських селян, які не бажали працювати в колгоспах на умовах держави. Голод 1946–1947 рр. був наслідком катастрофічної посухи, поєднаної з жалюгідним станом зруйнованих війною продуктивних сил українського села. Терористичної складової у ньому не було, але сталінська держава не зробила всього того, що могла і мала зробити, щоб уникнути людських жертв» [20, с. 244].

Причини голоду 1946–1947 років

При розгляді проблематики голоду в історико-порівняльній перспективі оприявнюється роль інституційних чинників у створенні та вирішенні продовольчої проблеми. Ще А. Сміт писав, що голод ніколи не виникав з якоїсь іншої причини, як у результаті насильницьких заходів уряду [21]. Нобелівський лауреат А. Сен у своїй праці «Бідність і Голод», своєю чергою, зауважив, що жод-

ного разу голод з великою кількістю жертв не виникав у демократичній країні [22]. Він є наслідком несправедливого розподілу прав власності на ринку, коли люди втрачають доступ до ресурсів і продуктів виробництва. Соціалістична економічна модель ринку та приватної власності взагалі не передбачала. Крім того, у СРСР не тільки українське селянство, але й вся республіка була позбавлена права розпоряджатися власними хлібними ресурсами тією мірою, якою це було потрібно, щоб запобігти голодній смерті населення. Саме союзний центр визначив сільськогосподарську спеціалізацію України та приймав рішення щодо спрямування та обсягів поставок аграрної продукції.

Вже у січні 1946 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, виступаючи на нараді передовиків сільського господарства, застерігав про загрозу посухи, яка в умовах виснаження людей і повоєнного занепаду сільського господарства може мати фатальні наслідки [5, с. 17]. Проте радянська влада в процесі повоєнної відбудови економіки відновлювала і зміцнювала директивні методи керівництва. Вона, як і раніше, використала українське село як «донора» для відбудови економіки, розбудови військово-промислового комплексу.

Союзним урядом було встановлено плани централізованих хлібозаготівель, які не підлягали оскарженню й перегляду. Непосильний план хлібозаготівель на 1946 рік – 340 млн пудів хліба – виконати Українській РСР було неможливо. Але замість зниження цей план у липні 1946 р. двадцяти трьом областям України, зокрема Запорізькій, Дніпропетровській, Київській, Вінницькій та іншим було підвищено [23, с. 32–35]. З метою безумовного виконання державного плану хлібозаготівель кожною областю і районом Української РСР Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У таємною постановою надали право виконкомам і парткомам КП(б)У збільшити колгоспам, а в західних областях і селянським господарствам, що мали добрий врожай, обов'язкове постачання зерна державі в межах до 50% від розмірів хлібозаготівель, нарахованих за діючими нормами. Загальне збільшення хлібопостачання понад початковий план хлібозаготівель склало 21,013 млн пудів [24].

У 1947 р. за директивами союзного центру Україні було наказано здати 362 млн 750 тис. пудів зерна. Проте на той час населення вже голодувало, а посуха й неврожай тривали, тож рес-

публіка змогла поставити тільки 62,4% запланованого. Центральний комітет комуністичної партії та союзна Рада міністрів розглядали невиконання планів хлібозаготівель як наслідок незадовільної діяльності українських партійних і радянських органів, небажання колгоспників здавати зерно державі, «розбазарювання» та «розкрадання» хліба. Центральній владі скрізь ввижалися вороги радянської держави у той час, як українці вже потерпали від голоду.

Почалися репресії щодо місцевого партійного та господарського керівництва. Зокрема, «за 8 місяців 1947 р. в УРСР було замінено 38% секретарів райкомів партії, 64% голів райвиконкомів, 203 директорів МТС, репресовано 1312 голів колгоспів, двох з яких страчено. За Указом Президії ВР СРСР від 4 червня 1947 р., за несанкціонований збір колосків на колгоспному полі тисячі колгоспників-хліборобів та підлітків відправлено до в'язниць» [25, с. 144]. Також було запроваджено категоричну заборону вільного продажу хліба та передбачено кримінальне покарання за це.

Особливим механізмом розподілу продовольства в умовах повоєнного дефіциту була карткова система. Проте одним із засобів «покарання» людей за зрив планів здачі зерна союзній державі під приводом «економії у витрачання хліба» за постановою ЦК ВКП(б) і РМ СРСР від 27 вересня та на її беззаперечне виконання ЦК КП(б)У і РМ УРСР від 30 вересня 1946 р. із централізованого постачання за хлібними та продовольчими картками в Україні було знято 3 млн 634 тис. 500 осіб, з них – 2 млн 892 тис. сільських жителів [25, с. 145]. У грудні 1947 р., попри тотальний дефіцит продовольства, карткова система розподілу взагалі була скасована.

У той час, коли влада звинувачувала людей в опорі владі, порушенні трудової дисципліни та неякісному виконанні роботи, селяни просто не мали фізичних сил працювати. До прикладу, в Довбишському районі Житомирської області в 1946 р. із числа працездатних колгоспників, яких було 5617 людей, на роботи могло вийти лише трохи більше п'ятої частини, 1314 колгоспників [26]. Тут варто згадати права та обов'язки селян в цей період. Фактично, селяни мали багато обов'язків, але майже не мали прав здебільшого через відсутність паспорту. Перша паспортизація відбулась ще у 1930-х, тоді паспорти видавали всім лояль-

ним до влади жителям міст, а інших – відправляли за місто на сумнозвісний «101 кілометр» [27]. Безпаспортні не квапились покидати міста, але переховувались нелегально їм вдавалось недовго. Крім того, людям без паспорта (зокрема, селянам) не давали прописку, та й саме поняття прописки було спотворене. Замість просто констатації факту проживання на певній житловій площі, влада скоріше надавала дозвіл на це. А тому селяни фактично не мали можливості легально переїхати та втекти від колгоспів. Це продовжувалось до 1974 р., коли селянам все ж дозволили мати паспорт. Але й тоді це було не від доброї волі влади, а від того, що механізація аграрного сектору призвела до зменшення потреби у людському ресурсі, а от активний розвиток промисловості вимагав більшої кількості людей у місті.

Поки колективізація ще не так торкнулась Західної України, сільське населення, яке змогло подекуди й пішки перебратися в інші регіони, почало шукати порятунку у західних областях. Там їх подекуди називали «мішечниками» (Львівщина та Тернопільщина), подекуди – «торбешниками» (Івано-Франківщина та Буковина) через їх характерний вигляд: голодні з торбою чи мішком через плече. Місцеві жителі часто допомагали їжею та переховували людей у підвалах та на горищі. Але згодом влада помітила збільшення кількості людей на вокзалах та по місту й наказала всіх здорових відправляти на Харківщину, а хворих – «утилізувати на місці». Тому «мішечники» почали уникати великих міст, віддаючи перевагу селам. Там можна було найнятися на роботу за харчі, обміняти все цінне на їжу та прихисток.

Лютий голод став причиною масового поширення хвороб і злочинності. До літа 1947 року в Україні було зареєстровано понад 1 млн випадків гострих інфекційних хвороб, з них тільки у березні-червні померло понад сто тисяч осіб. За неповними даними 1946–1947 рр., у 16 областях України померли з голоду близько 800 тисяч людей [28, с. 132–133]. Керівництво країни, нехтуючи масовими фактами хвороб, дистрофії та смертності від голоду, продовжувало «закручувати гайки». Зокрема, на присадибних ділянках селян кожне фруктове дерево чи ягідний кущ, худоба та домашня птиця оподатковувалися за законом «Про сільськогосподарський податок» від 1939 р., а ставки оподаткування постійно підвищували. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалила близько десятка постанов щодо хлібозаготівель у жов-

тні 1946 року, а їх невиконання плану прирівняли до «злочину перед державою та партією».

Для посилення репресивних дій радянської влади 3 березня 1947 р. першим секретарем КП(б)України був призначений Л. Каганович. У відповідь на директиву Сталіна від 15 вересня 1947 р., в якій засуджувалося послаблення керівництва заготівлею зерна з боку партійних та радянських органів, ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР повернулися до застосування надзвичайних адміністративних заходів (встановлення добових завдань, закріплення керівних працівників з обласних центрів «персонально за молотильними агрегатами й відповідними колгоспами» тощо).

Хліб «вибивали» з господарств жорсткими методами ще й тому, що одразу після війни постало питання розширення меж впливу СРСР на Східну Європу, а для цього було прийнято рішення надати гуманітарну допомогу у вигляді продовольства. Традиційно село та й самі селяни слугували ресурсом для досягнення політико-економічних цілей радянської влади в різні періоди. Тепер вони стали донором повоєнного відновлення та експансії Радянського Союзу на Захід, хоча самі опинились у скрутному становищі без можливості порятунку. Влада змушувала людей до продовження мобілізації всіх сил і ресурсів – так діяла мобілізаційна модель економіки, яка панувала в СРСР у той час.

У лютому 1946 р. Й. Сталін пообіцяв поставити до Польщі 200 тис. т зерна, а в квітні зобов'язався поставити у Францію 500 тис. тонн [20, с. 245]. Радянський хліб одержали також Болгарія, Румунія, Чехословаччина. В усіх цих країнах погодні умови теж видалися аномальними, і вони гостро потребували поставок хліба з-за кордону. Крім того, під тиском Радянського Союзу нові соціалістичні країни Центральної та Східної Європи відмовилися від допомоги за планом Маршала [29, с. 30]. Тож закордонних громадян Кремль рятував ціною життя власних – за офіційними даними радянської державної статистики експорт зернових культур у 1946 р. становив 1,7 млн т, тобто 10% заготовленого в країні хліба [30, с. 88–89].

Як зауважив відомий фахівець у галузі радянської історії С. Кульчицький, «у Кремлі бажали зміцнювати насаджувані в Європі комуністичні режими не тільки силовими, завдяки постійній

присутності «воїнів-визволителів», але й економічними» [20, с. 245]. Дійсно, розширюючи та підтримуючи т. зв. соціалістичний табір, радянська влада зміцнювала свої позиції у боротьбі з розвиненими капіталістичними країнами. Після Другої світової війни почалася епоха політичного розколу світу на дві протилежні системи, дезінтеграції світової економіки. Тож не випадково на Заході такі сучасні дослідники, як М. Еллман [31], Н. Гансон [15], С. Віткрофт [16] пов'язують голод 1946–1947 рр. із початком холодної війни.

Наслідки повоєнного голоду

Голод як соціальна катастрофа спричинює великі людські втрати, призводить до зміни соціальної структури населення, завдає психологічних і ментальних травм. Він руйнує звичний порядок життя, спричиняє значні переміщення людей, позначається в історичній пам'яті народу. Повоєнний голод в Україні був не першим, тому закріпив ті зміни в суспільній свідомості та моделях економічної поведінки, формування яких було закладено політикою продовольчих реквізицій у 1920-х роках, колективізацією та Голодомором 1932–1933 рр.

Повоєнний підйом і суспільний запит на прогресивні зміни (демократизацію політичного життя, покращення добробуту) було знівельовано боротьбою за виживання в умовах розрухи й продовольчої кризи. Ініціаторами суспільно-економічних трансформацій радянської системи потенційно могли стати колишні фронтовики та інтелігенція. Однак цього не сталося внаслідок їх наймовірної втоми й бідності, посилених голодом 1946–1947 років. Сила адміністративно-репресивного апарату та екстрактивних економічних механізмів забезпечила досягнення визначених політичних цілей ціною людських жертв. Проте у подальшому, «оскільки структурні економічні проблеми Радянського Союзу на відміну від окремих кризових явищ прямо витікали зі сталінської політичної системи, її торжество обумовило постійну вразливість радянської економіки, нездатної протистояти довготерміновій тенденції спаду» [13, с. 501].

Такі соціальні катастрофи як масовий голод населення, за слушним зауваженням відомого українського вченого-демографа О. Гладуна, «впливають на економічний розвиток держави, при чому не тільки в найближчій, але й у віддаленій перспективі, на

чисельність населення та його демографічну поведінку: репродуктивні установки, режим смертності, міграційну активність» [12, с. 147]. Внаслідок пережитого голоду й прищепленого страху значна частина українського населення вимушено покинула село, шукаючи роботи і безпеки в містах. За офіційними даними Держстату у 1939 р. (останній передвоєнний перепис населення) в Україні сільське населення складало 66,5% (26,9 млн осіб), а міське – 33,5% (13,57 млн). Натомість у 1959 р. частка сільського населення зменшилась на 12,2%, склавши 54,3% (22,72 млн осіб) проти 45,7% (19,15 млн) міських мешканців [32]. Окрім того, значно зріс міграційний потенціал, що в 1960–1970-х роках призвело, зокрема, до масової участі українців у масштабних радянських проектах – освоєнні цілинних земель Казахстану, Надволж'я, Уралу та Далекого Сходу; будівництві Байкало-Амурської магістралі; розробці нафтогазових родовищ Західного Сибіру.

Існують підрахунки людських жертв радянського голоду 1946–1947 рр., зроблені на основі використання даних із нещодавно розсекречених архівів. Стверджується, що найкраща оцінка, яку зараз можна дати щодо кількості надлишкових смертей, коливається в діапазоні 1,0–1,5 млн чол. [31, с. 604]. При цьому демографічні втрати були значно більшими. Переселення людей з інших регіонів, у т. ч. з росії, до спустошених голодом українських сіл, заклало міну сповільненої дії, яка вибухнула вже після здобуття Україною державної незалежності.

Голод показав дійсну спрямованість аграрної політики радянського керівництва в другій половині 1940-х років і виявив її неефективність у забезпеченні людей продовольством, а також у підтриманні інституційних умов для самозабезпечення населення. Радянська політика виснаження села та вирішення зовнішньополітичних завдань «за всяку ціну» негативно вплинула на подальший розвиток сільського господарства. З середини 1960-х років продовольча проблема не сходила з порядку денного радянської економічної політики. Якщо столиці союзних республік мали пріоритет у продовольчому забезпеченні, то інші міста й містечка потерпали від продовольчого дефіциту. Це змушувало людей шукати додаткові можливості, що стало підґрунтям розростання спекуляції, хабарництва, нелегальної торгівлі та загалом неофіційної економіки. Селяни саджали городи, щоб забезпечити себе і своїх міських родичів. Серед містян у 1970–1980-х

роках масового поширення набули дачні кооперативи, де вони намагалися максимально використати кожен метр площі для вирощування городини.

Мала свої довгострокові наслідки й політика радянської влади щодо «підгодовування» лояльних до влади. У людей виробився стереотип мислення й поведінки, орієнтований на просування «поближче до державної годівниці». Винищивши значну частину сільських трударів, голод сприяв утвердженню нового типу людини – «homo sovieticus». Загальними рисами цієї уніфікованої радянської людини стали схвалення і підтримка керівництва; прагнення бути непомітним, таким, як усі, нічим не виокремлюватися; байдужість до якості своєї праці; крадіжки на роботі; відсутність ініціативи та ухиляння від будь-якої особистої відповідальності; пристосуванство; підозрілість та ін.

Висновки. Історико-економічний аналіз засвідчує, що заходи економічної політики обумовили перетворення продовольчої кризи на гуманітарну катастрофу. У результаті проведеного дослідження розмежовано *об'єктивні передумови* (засуха 1946 р., відсутність у сільському господарстві тяглової худоби та робочих рук, як наслідки війни) та *політико-економічні причини* голоду в Україні (хлібозаготівлі за завищеними планами, реквізиція зерна у селян; екстрактивний характер радянської аграрної політики для допомоги країнам новоутвореного «соціалістичного табору»; оплата праці колгоспників через облік трудовнів, що виключала можливість самозабезпечення; політичні репресії на економічному підґрунті – залякування населення; політика переміщення трудових ресурсів із сіл у міста для забезпечення відбудови промисловості та інфраструктурних об'єктів тощо).

Перспективи подальших досліджень визначаються необхідністю розкриття зв'язку між зовнішніми та внутрішніми детермінантами і ресурсами повоєнної стабілізації та відбудови. Потребує подальшого історико-економічного розроблення положення щодо впливу повоєнного устрою світу (зокрема, поділу на два ворогуючі табори та початку «холодної війни») на продовольчу безпеку населення. З практичної точки зору зберігає актуальність обґрунтування напрямів соціоекономічної політики та практичних механізмів уникнення продовольчої кризи й соціальної дестабілізації після закінчення російсько-української війни. При визначенні пріоритетів подальших історичних досліджень варто

також ураховувати той факт, що українські першоджерела неминуче гинуть, зокрема, й через війну.

Список використаних джерел

1. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (ред.), О.М. Веселова (упоряд.). Київ: Вид-во М.П. Коць, 1996. 375 с.
2. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940-і роки. Збірник документів та матеріалів. Вінниця: ДП "ДКФ", 2007.
3. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні в 1946-1947 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 14-32.
4. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 15-25.
5. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна (Продовження). *Український історичний журнал*. 1992. № 7-8. С. 13-23. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1992/7/3.pdf>.
6. Веселова О.М., Панченко П.П. Ще одна трагічна сторінка історії України. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 112-115. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1995_6_112.
7. Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. Особливості діяльності карального апарату. *Науковий збірник Українського Вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-річчя УВУ*. Мюнхен, 1992.
8. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 349 с.
9. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Київ: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
10. Zima V.F. Famine and crime in the USSR 1946-1947. *Revue Des Etudes Slaves*. 1994. № 66(4). P. 757-776. URL: <http://www.jstor.org/stable/43270216>; <https://doi.org/10.3406/slave.1994.6217>.
11. Кондрашин В. Голод 1946-1947 гг. в России и Украине: общее и особенное. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2012. № 1(4). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-1946-1947-gg-v-rossii-i-ukraine-obschee-i-osobennoe>.

12. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття: Монографія / НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2018. 224 с.
13. Ветров І. Радянський економічний менеджмент криз призму повоєнної відбудови 1940-1950-х років. *Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 488-511.
14. Manross S.J. The "Cold" Soviet Famine of 1946-1948. Harvard extension school, 2020.
15. Ganson N. The Soviet Famine of 1946-1947 in Global and Historical Perspective. New York: Palgrave MacMillan, 2009. <https://doi.org/10.1057/9780230620964>.
16. Wheatcroft S.G. The Soviet Famine of 1946-1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective. *Europe-Asia Studies*. 2012. № 64(6). P. 987-1005. URL: <http://www.jstor.org/stable/23258307>; <https://doi.org/10.1080/09668136.2012.691725>.
17. Дудник І. Переписи населення в Україні: карти, цифри, міфи та їх спростування. *Історична правда*. 2011, 5 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4edca73ec8b44>.
18. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ; Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
19. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. Донецьк: Лебедь, 2004. 412 с.
20. Кульчицький С. Голод 1946-1947 рр. на Донбасі. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. Вип. 22. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2017_22_18.
21. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ: Наш формат, 2018. 736 с.
22. Sen A. Poverty and Famines: an Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford: Clarendon Press, 1981. 257 p.
23. Рабенчук О.П. Голод в Україні 1946-1947. Док. і матеріали. Київ - Нью-Йорк, 1996. С. 32-35.
24. Інститут історії України. Хронологія за 1946 рік. Архів оригіналу за 16 жовтня 2012. URL: <https://web.archive.org/web/20121016215628/http://history.org.ua/?hrono&inyear=1946>.
25. Веселова О.М. Голод 1946-1947 років в УРСР. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. С. 144-145.

26. Терещук Г. Свідок голоду 1946-47 років: хто не мав грошей чи речей на обмін – умирав. *Радіо Свобода*. 2021, 20 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holod-ukrayina-1946-1947-roky/31111293.html>.
27. Полюхович Д. Радянське кріпацтво. Як комуністи зробили з селян "другий сорт" і не хотіли їх "озброювати паспортами". *Texty.org.ua*. 2021, 21 січня. URL: <https://texty.org.ua/articles/102792/radyanske-kriposne-pravo-yak-komunisty-zrobyly-iz-selyan-druhyj-sort-i-ne-hotily-yih-ozbroyuvaty-pasportamy>.
28. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет "Києво-Могилянська академія". Київ, 2013. 364 с.
29. Небрат В.В. Американська політико-економічна доктрина у повоєнній відбудові Європи (друга половина 1940-х - початок 1950-х років): історичні уроки для України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. Вип. 55. С. 9-38. <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.009>.
30. Внешняя торговля СССР. 1918-1966 гг. Статистический справочник. Москва: Международные отношения, 1967. 241 с.
31. Ellman M. The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines. *Cambridge Journal of Economics*. 2000. Vol. 24. Iss. 5. P. 603-630. <https://doi.org/10.1093/cje/24.5.603>.
32. Банк даних Державної служби статистики України - Таблиця: 19Ф0501_01. Кількість наявного населення (0).

References

1. Smolii, V.A. (ed.), Veselova, O.M. (ed.). (1996). Famine in Ukraine 1946-1947: Documents and materials / NAS of Ukraine; Institute of History of Ukraine. Kyiv: Vyd-vo M.P. Kots [in Ukrainian].
2. Famine and Holodomor in Podillya, 1920-1940s. (2007). Collection of documents and materials. Vinnytsia: State Enterprise DKF [in Ukrainian].
3. Makoviichuk I.M., Pyliavets Y.G. (1990). Famine in Ukraine in 1946-1947. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal - Ukrainian historical magazine*, 8, 14-32 [in Ukrainian].

4. Perkovskiy, A., Pyrozhev, S. (1990). Demographic losses of the Ukrainian SSR in the 1940s. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal - Ukrainian historical magazine*, 2, 15-25 [in Ukrainian].
5. Shapoval, Yu.I. (1992). Stalinism and Ukraine (Continued). *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal - Ukrainian historical magazine*, 7-8, 13-23. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/journal/1992/7/3.pdf> [in Ukrainian].
6. Veselova, O.M. Panchenko, P.P. (1995). Another tragic page in the history of Ukraine. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal - Ukrainian historical magazine*, 6, 112-115. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/journal_1995_6_112 [in Ukrainian].
7. Bilas, I.G. (1992). The Holocaust in Ukraine in 1946-1947. Peculiarities of the penal apparatus. *Naukovyy zbirnyk Ukrayinskoho Vilnoho universytetu. Yuvilejne vydannya z pryvodu 70-richchya UVU - Scientific collection of the Ukrainian Free University. Jubilee publication on the occasion of the 70th anniversary of UVU*. Munich [in Ukrainian].
8. Shapoval, Yu.I. (1993). Ukraine in the 20s-50s: pages of unwritten history. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Baran, V.K. (1996). Ukraine in the 1950s and 1960s: the evolution of the totalitarian system. Kyiv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
10. Zima, V.F. (1994). Famine and crime in the USSR 1946-1947. *Revue Des Études Slaves*. 66(4), 757-776. URL: <http://www.jstor.org/stable/43270216>; <https://doi.org/10.3406/slave.1994.6217> [in French].
11. Kondrashin, V. (2012). Famine of 1946-1947 in Russia and Ukraine: General and Specific. *Zhurnal rossiyskikh i vostochnoyevropeyskikh istoricheskikh issledovaniy - Journal of Russian and East European Historical Studies*, 1(4). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-1946-1947-gg-v-rossii-i-ukraine-obschee-i-osobnoe> [in Russian].
12. Gladun, O.M. (2018). Essays on the demographic history of Ukraine of the 20th century: Monograph / NAS of Ukraine, Institute of Demography and social. research named after M.V. Ptukhy. Kyiv [in Ukrainian].
13. Vetrov, I. (2023). Soviet economic management through the prism of post-war reconstruction of the 1940s-1950s. *Viyina: derzhava, suspilstvo, osoba. Zbirnyk naukovykh statey - War: state, society,*

- person*. Collection of scientific articles. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, NAS of Ukraine, pp. 488-511 [in Ukrainian].
14. Manross, Sean J. (2020). The 'Cold' Soviet Famine of 1946-1948. Harvard extension school.
15. Ganson, N. (2009). The Soviet Famine of 1946-1947 in Global and Historical Perspective. New York: Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1057/9780230620964>.
16. Wheatcroft, S.G. (2012). The Soviet Famine of 1946-1947, the Weather and Human Agency in Historical Perspective. *Europe-Asia Studies*, 64(6), 987-1005. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23258307>; <https://doi.org/10.1080/09668136.2012.691725>.
17. Dudnyk, I. (2011, December 5). Population censuses in Ukraine: maps, figures, myths and their refutation. *Istorychna pravda - Historical truth*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/4edca73ec8b44> [in Ukrainian].
18. Patrilyak, I., Borovyk, M. (2010). Ukraine during the Second World War: an attempt at a new conceptual view. Kyiv; Nizhin: Ed. PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].
19. Sarzhan, A.O. (2004). Changes in the socio-economic sphere of Donbas. The second half of the 40s - the end of the 80s of the 20th century. Donetsk: Lebed [in Ukrainian].
20. Kulchytskyi, S. (2017). Famine of 1946-1947 in Donbas. *Ukrayina XX stolittya: kultura, ideolohiya, polityka - Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*. Is. 22. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2017_22_18 [in Ukrainian].
21. Smit, A. (2018). Research on the nature and causes of the wealth of nations. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
22. Sen, A. (1981). Poverty and Famines: an Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford: Clarendon Press.
23. Rabenchuk, O.P. (1996). Famine in Ukraine 1946-1947. Dock. and materials. Kyiv - New York, pp. 32-35 [in Ukrainian].
24. Institute of History of Ukraine. (2012). Chronology for 1946. Archived from the original on October 16, 2012. URL: <https://web.archive.org/web/20121016215628/http://history.org.ua/?hrono&inyear=1946> [in Ukrainian].
25. Veselova, O.M. (2004). The famine of 1946-1947 in the Ukrainian SSR. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny - Encyclopedia of the history of Ukraine*: Vol. 2: G-D / Ed.: V.A. Smoliiy (head) and others. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka, pp. 144-145 [in Ukrainian].

26. Tereshchuk, H. (2021, February 20). A witness to the famine of 1946-47: those who did not have money or things to exchange died. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/holod-ukrayina-1946-1947-roky/31111293.html> [in Ukrainian].
27. Polyukhovych, D. (2021, January 21). Soviet serfdom. How the communists made the peasants 'second class' and did not want to 'arm them with passports'. Retrieved from <https://texty.org.ua/articles/102792/radyanske-kriposne-pravo-yak-komunisty-zrobyly-iz-selyan-druhyj-sort-i-ne-hotily-yih-ozbroyuvaty-pasportamy> [in Ukrainian].
28. Famine in Ukraine in the first half of the 20th century: causes and consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947). (2013). Proceedings of the International Scientific Conference. Kyiv, November 20-21, 2013 / Institute of Demography and Social Research named after M.V. Ptukhy of the National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine; Kyiv National University named after Taras Shevchenko; National University 'Kyiv-Mohyla Academy'. Kyiv [in Ukrainian].
29. Nebrat, V. (2022). American political and economic doctrine in the post-war reconstruction of Europe (the second half of the 1940s - early 1950s): historical lessons for Ukraine. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 55, 9-38. <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.009> [in Ukrainian].
30. Foreign trade of the USSR. (1967). 1918-1966 Statistical reference book. Moscow: International Relations [in Russian].
31. Ellman, M. (2000). The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 24, Iss. 5, 603-630. <https://doi.org/10.1093/cje/24.5.603>.
32. Data Bank of the State Statistics Service of Ukraine - Table: 19Ф0501_01. Number of available population (0) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11 вересня 2024 р.